

Tajma Rismondo

Unutrašnja dekoracija istočnih termi Dioklecijanove palače u Splitu Arheološka istraživanja 2002. godine

Tajma Rismondo
HR, 21 000 Split
Ministarstvo kulture
Uprava za zaštitu kulturne
baštine
Konzervatorski odjel u Splitu
Porinova 2
tajma@net.hr

UDK: 904: 728.8 (497.5 Split)
Stručni rad
Predano: 6. 6. 2005.
Prihvaćeno: 7. 6. 2005.

Arheološkim istraživanjima provedenim godine 2002. u istočnim termama Dioklecijanove palače dio kojih je bio otkriven u istraživanjima sedamdesetih godina, otkriven je dosad nepoznat dio istočnih termi. Uz brojne nove nalaze arhitekture (prefurnij, kaldarij, frigidarij/apoditerij) otkriveni su i ostatci elemenata unutrašnje dekoracije (ulomci raznovrsnih mramornih obloga - od cipollina crno-bijelog granita i alabastra, kao i pozlaćenih staklenih kockica mozaika), te ostatci keramičkoga i staklenog posuđa. Otkrivena je piscina obložena mramorom vrste cipollino (marmor caristium) i crno-bijelim granitom (marmor Claudianum). Bogatstvo nalaza ukazuje na raskošno uređenje istočnih termi Dioklecijanove palače u Splitu.

Ključne riječi: Dioklecijanova palača, istočne terme, mozaici, mramorne obloge, cipollino (marmor caristium), crno-bijeli granit (marmor Claudianum), alabastar (lapis onyx)

Dio sklopa istočnih termi Dioklecijanove palače arheološki je istražen prvi put tijekom 1971. i 1972. godine (plan 2, A). Tom su prigodom definirane povijesne građevne faze tog prostora: antička, ranosrednjovjekovna i kasnosrednjovjekovna.¹

Antičkoj fazi pripadaju nalazi prefurnija, kaldarija, piscine, olovne vodovodne cijevi, brojni nalazi keramike, stakla, mozaika (sl. 5), freski, te mramornih oplata i profiliranih kamenih i mramornih ulomaka arhitektonske plastike.

Sjeveroistočno od navedene pozicije je pri adaptaciji stambenih građevina, tijekom obavljanja arheoloških zaštitnih istraživanja od travnja do rujna 2002. godine, otkriveno još nekoliko prostorija koje pripadaju istome istočnom termalnom sklopu (plan 2, B, ①, ②, ③, ④), od kojih i jedna s hipokaustom (plan 2, B, ⑤).

U jugozapadnom uglu prostorije, koja se nalazi na istočnoj strani (plan 2, B, ①), otkriven je bazen s mramornim oplatama (plan 2, B, ①, 1₃), te brojni ulomci keramike, stakla, kockica mozaika, mramornih oplata, kao i profilirani kameni ulomci iz antičkoga i ranosrednjovjekovnog razdoblja.

Pregled obavljenih zaštitnih radova

Od travnja do rujna 2002. godine obavljena su arheološka istraživanja pri kojima je utvrđeno da su antički zidovi koji su pripadali istočnim termama Dioklecijanove palače poslužili kao temelji kasnijih gradnji, koje je bilo potrebno sačuvati. Stoga su sukcesivno uz obavljanje arheoloških istraživanja (u dubini od oko 3 m) provedena statička učvršćenja postojećih zidova.

Opis arheoloških nalaza

Krajem travnja 2002. godine pri obavljanju radova na rekonstrukciji i adaptaciji kuće privatnog investitora, na adresi Bulićeva 1-3, pristupilo se obveznim arheološkim istraživanjima, prigodom kojih je otkriven sjeveroistočni dio (plan 2, B), prije istraženog sklopa istočnih termi Dioklecijanove palače (plan 2, A). Na krajnjem istočnom dijelu prostora otkrivena je dvodijelna prostorija (plan 2 - ①, ②), odijeljena stubom (plan 2, 1₁). Taj prostor vjerojatno je služio kao *frigidarij* ili *apoditerij*. U sjevernom dijelu te prostorije na sjevernom, te na zapadnom zidu nalaze se po dvije niše. Na sjevernom zidu prostorije ① vidljiv je luk rimske kanalizacije (*capsarius*), dok se na istočnoj strani nalazi stuba (plan 2, B, 1₂).

U istoj prostoriji, ali u južnom dijelu (plan 2, B, ③), točnije u jugozapadnom uglu, nalazi se djelomično sačuvana (gotovo dvije trećine) mramorom obložena *piscina* (plan 2, B, ③, 1₃, sl. 1), a u vodoonepropusnom mortu - *opus signinum* ustanovljeno je postojanje vidljivih tragova nekadašnjih konstrukcija na tome mjestu.

Zapadno odatle nalazi se prostorija s apsidadom i sačuvanim sustavom hipokausta (2, B, ④), koja je bila *caldarium*(?), gdje se

nalazio bazen sa zagrijanom vrućom ili mlakom vodom. Na tom je mjestu utvrđeno i postojanje kvadratnih stupića načinjenih od tegula (*suspensurae*), koji su nosili pod načinjen od vodootpornog morta, te kroz koje je strujao topli zrak. Sjeverno odatle otkrivena je prostorija (plan 2, B, ⑤) s peći/ložištem - *praefurnium*, odakle se zagrijavao taj prostor, a iz kojega vodi izlaz u sljedeću prostoriju (plan 2, B, ④), koja se proteže prema zapadu, ispod sakristije katedrale.

Pod i zidovi frigidarija/apoditerija(?) (plan 2, B, ①) izrađeni su u tehnici *opus signinum* s utisnutim mramornim pločama nepravilnog oblika.

Istočno od sada istraženog dijela nalazi se prostor položen u smjeru istok-zapad, danas zatrpan, a istražen sedamdesetih godina (plan 2, A), kad je pronađeno sljedeće: *kaldarij*, *prefurnij* i *natatio* (plan 2, A - ⑥, ⑦). Piscina bazena obložena je mramorom, dok su kameni i keramički stupići - *pillae* podržavali pod ispod kojega je strujao topli zrak.

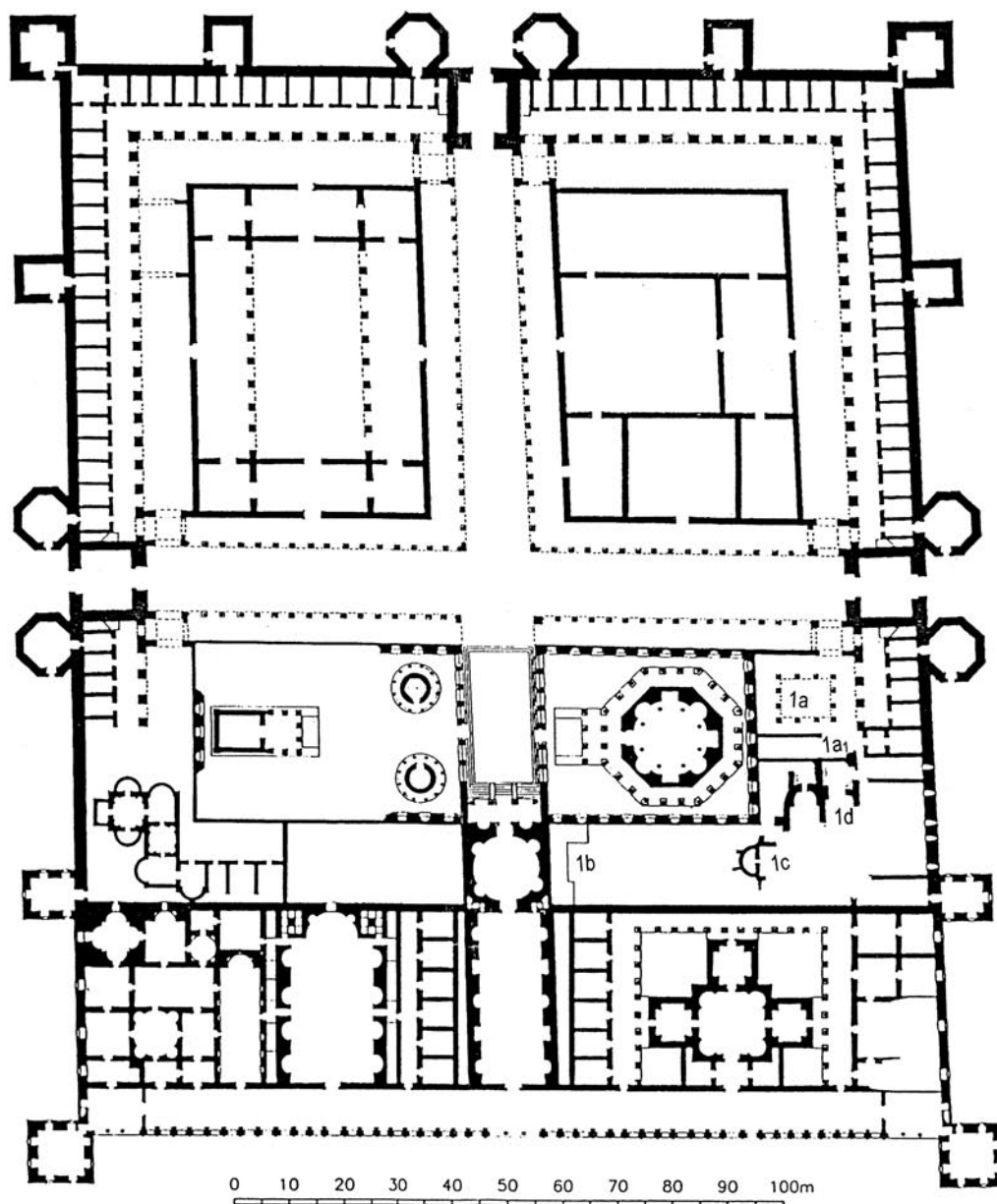
Dakle, ako se spoje otprije poznati arheološki nalazi: mozaik u Bulićevoj ulici (plan 1, a) mozaik u Arhiđakonovoj ulici (plan 1, b), kaldarij s natatijem (plan 1, c), te novi nalazi (plan 1, d) moguće je pretpostaviti njihovu međusobnu vezu i odnos. Vezu između mozaika u Bulićevoj i Arhiđakonovoj ulici te istočnog termalnog kompleksa zamijetio je još prof. Frank Brown sedamdesetih godina.² Na temelju takve pretpostavke te na temelju arheološke evidencije, dvorište s mozaicima koje se nalazi u Bulićevoj ulici moguće je interpretirati kao *palestru* (?) (plan 1, a) u koju se pristupalo iz prostora *decumanusa* koji je povezan s prostorom istočnih termi (plan 1, c). Iz dvorišta se zatim ulazilo u jedan izduženi, pravokutni (prijamni?) prostor (plan 1, a₁), od kojega je zid na jugoistočnom uglu do danas sačuvan u postojećem poslovnom prostoru. Iz spomenutog pravokutnog prostora, vjerojatno se s južne i istočne strane pristupalo u frigidarij, a sa zapada u kaldarij. Prostor između kaldarija otkrivenog sedamdesetih godina i mozaika u Arhiđakonovoj nije istražen, tako da se međusobna veza ovih prostora može, kako je već prethodno navedeno, samo naslutiti.

Unutrašnja dekoracija istočnih termi

Dekorativni elementi unutrašnjeg uređenja u termama rimskog svijeta su mozaici, mramorne obloge i freske. Pri arheološkim istraživanjima obavljenima u istočnim termama Dioklecijanove palače otkriveni su sljedeći elementi unutrašnje dekoracije: mramorne podne i zidne obloge, te staklene kockice mozaika presvučene zlatnim listićima, koje su ukrašavale svodove novootkrivenog dijela termi. Zbog kontinuiteta naseljenosti istraženog prostora elementi unutrašnje dekoracije, unatoč sačuvanosti brojnih zidova u visokoj elevaciji, nisu pronađeni *in situ*, nego u povijesnim slojevima, taloženima, prema nalazima popratnog arheološkog materijala, od sredine 4. stoljeća nadalje.

¹ Marasović i drugi 1972, str. 27-36.

² Marasović i drugi 1972, str. 16, 42.

Plan 1.

Arheološka istraživanja provedena u sektoru VI - dijelu istočnih termi - tijekom 1970. i 1971. godine, također su iznijela podatke o postojanju pozlaćenih staklenih kockica mozaika, fresaka s grubim crtežom koji imitira mramor, te ulomcima mramornih podnih i zidnih obloga.³ U tim prvim istraživanjima ustanovljeno je postojanje mramornih obloga piscine debelih 2 cm (plan 2, A - ⑤), koje su nađene *in situ*.⁴ I posljednja arheološka istraživanja pružila su nalaz mramornih obloga *in situ*, u novootkrivenoj piscini (plan 2, ①, 1₃, sl. 1).

Mozaik

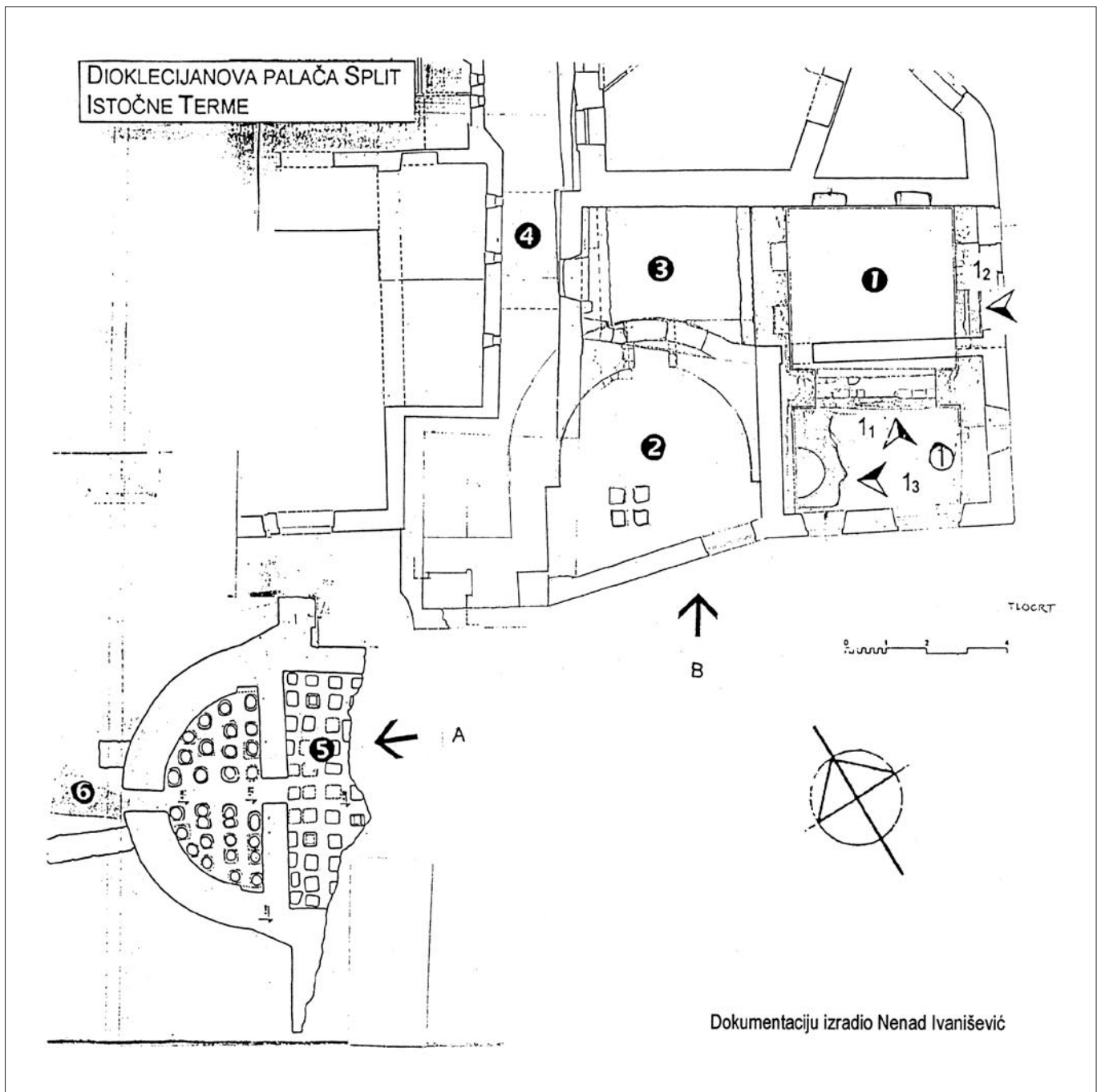
Nalazi mozaičnih staklenih kockica presvučenih zlatnim listićima poznati su već iz arheoloških istraživanja obavljenih početkom sedamdesetih godina. Istraživači su tada zaključili da su one dokaz o bogatoj unutrašnjoj dekoraciji istočnih termi; uz postojanje malenih kamenih kockica evidentirani su tada i nalazi staklenih mozaičnih kockica katkad premazanih zlatnim listićima.⁵

U zadnjim arheološkim istraživanjima pronađen je velik broj staklenih kockica mozaika presvučenih zlatnim listićima, koji su

³ Marasović i drugi 1972, str. 44.

⁴ Marasović i drugi 1972, str. 29.

⁵ Marasović i drugi 1972, str. 44; Mirnik 1980, str. 8.

Plan 2.

otkriveni prigodom iskopavanja kaldarija (plan 2, ②), u pješčanom nasipu, ispod porušenog poda od mortne podloge, među pilama koje su ga podržavale. Prema nalazima sedre i ulomaka keramike u istom nasipu te prema nalazu lucerne s naopako postavljenim Kristovim monogramom prikazanim na disku, koja se datira u sredinu 5. stoljeća, moguće je pretpostaviti da su staklene kockice mozaika presvučene zlatnim listićima ukrašavale svod i zidove prostorije kaldarija s natatijem, te da je, očito, na temelju arheoloških nalaza, taj prostor postojao u elevaciji do sredine 5. stoljeća, kad dolazi do urušavanja; o tome svjedoči nasip između pila, pod uništenom mortnom podlogom, koja je propala i porušena u isto vrijeme. Za pretpostavku o izgledu dekoracija koje su mogle činiti te staklene kockice mozaika, nema dostatno elemenata.

Mramorne obloge

Mramorne obloge, kao elementi unutrašnje dekoracije u Dioklecijanovoj palači evidentirane su pri arheološkim istraživanjima obavljenim sedamdesetih godina, kad su u piscini istočnih termi nađene mramorne obloge in situ (plan 2, A - ⑤).⁶ Vrsta mramora očuvanog u piscini istočnih termi jest cipollino (marmor caristium, Karystos, Grčka), bijeli mramor s tankim tamnijim venama.⁷ Uporaba te vrste mramora bila je

⁶ Marasović i drugi 1972, str. 29 i 44; Mirnik 1980, str. 9.

⁷ Ward Perkins 1970, str. 39; Marmi antichi da... 1992, str. 69, sl. 97; Marmi antichi 1997, str. 202-203.

Slika 1.

Slika 2.b

Slika 2.a

Slika 3.

vrlo raširena u antičkom svijetu, i to od republikanskoga do bizantskog razdoblja. Od cipollina su izrađivani arhitektonski elementi poput stupova, pilastara, rubnika, a korišten je i u dekorativne svrhe, za ukrašavanje zidova, podova, lezena. Ulomci mramornih obloga cipolino pronađeni su i prigodom arheoloških istraživanja 2002. godine, kad su evidentirani u istraženom prostoru (plan 2, B - ❶, ❷, ❸). Osim toga, pod prostora determiniranog kao frigidarij/apoditerij (plan 2, B - ❶, ❷; sl. 2 a i b), sastoji se od raznovrsnih nepravilnih mramornih ploča utisnutih u mortnu podlogu; sličan slučaj evidentiran je u sektoru V (prostor u jugoistočnom kvadrantu - sjeveroistočno od istočnih termi) prigodom istraživanja 1969./1970. godine, kad je otkrivena zemljana podloga s utisnutim raznovrsnim mramornim oblogama i komadićima mramora, koji prema J. B. Ward-Perkinsu zbog oštećenosti nisu nikad bili u uporabi.⁸ Prema tome, može se zaključiti, da su mramorni ulomci utisnuti u mortnu podlogu apoditerija/frigidarija (plan 2, B - ❶, ❷; sl. 2a i 2b), također oštećeni poput onih iz sektora V, vjerojatno služili za poravnanje

i pripremu podne podloge (plan 2, B - ❶, ❷), vjerojatno prije oblaganja poda mramornim oblogama.

Pri obavljanju posljednjih arheoloških istraživanja 2002.-2003. godine otkriveni su također brojni ulomci raznih vrsta mramora, o kojih neki in situ. Naime, u dvodijelnom prostoru, za koji se može pretpostaviti da je služio kao frigidarij/apoditerij (?) nalazi se vrlo dobro očuvana piscina (plan 2, B ❶, 1.; sl. 1), obložena oblogama od crno-bijelog granita (granito del Foro / marmor Claudianum, sl. 4), koji potječe iz Egipta (Gebel Fatireh / Mons Claudianus)⁹ i cipollina.¹⁰ Povećana rasprostranjenost ovoga granita evidentirana je na području od Male Azije do Dalmacije u razdoblju od 3. stoljeća nadalje. Izvan tog područja uporaba ove vrste granita u antici je bila ograničena. Crno-bijeli egipatski granit korišten je za oblaganje zidova, pragova i rubova zidova.

⁸ Marasović i drugi 1970, str. 26; Mirnik 1980, str. 9.

⁹ Ward-Perkins 1970, str. 39; Mirnik 1980, str. 9; Marmi antichi da..., 1992., str. 87, sl. 169-170; Marmi antichi 1997, str. 222-223.

¹⁰ Ward Perkins 1970, str. 39; Mirnik 1980, str. 9; Marmi antichi da.. 1992, str. 69, sl. 97; Marmi antichi 1997, 202-203.

Slika 4.

Slika 5.

Sljedeća evidentirana vrsta mramora pri posljednjim arheološkim istraživanjima u istočnim termama jest egipatski alabastar (sl. 3), otkriven u nasipu prostorija apoditerija/frigidarija i kaldarija (plan 2, B - ❶, ①, ❷). Ulomak alabastarne obloge otkriven u istočnim termama može se determinirati kao egipatski alabastar (*lapis onyx*, dolina Nila). Prvi uvozi ove vrste alabastra u Rimu su prisutni od polovice 1. stoljeća prije Krista, a služio je za izradbu stupova manjih i srednjih dimenzija, zatim prozora, dekorativnih obloga, inkrustacija, za izradbu urni, vaza, statua, te za oblaganje zdenaca/bazena.¹¹ Ulomci egipatskog alabastara evidentirani su i u prijašnjim arheološkim istraživanjima (1970.), kad su u sektoru VII, u jugoistočnom kvadrantu Dioklecijanove palače (prostor triklinija), uz nalaze raznovrsnih ulomaka mramora: *pavonzetto*, *giallo antico*, prokoneški mramor, *cipollino*, crveni afrički mramor, otkriveni i ulomci profiliranih alabastarnih obloga,¹² kao i u sektoru V - sjeveroistočno od sklopa istočnih termi.¹³

Dakle, u istočnim termama Dioklecijanove palače, nakon arheoloških istraživanja obavljenih sedamdesetih godina, te nakon arheoloških istraživanja obavljenih 2002. godine, evidentirano je postojanje ostataka elemenata unutrašnje dekoracije, kockica mozaika i mramornih obloga, od kojih neki primjerci i *in situ*. Budući da se radi o carskoj građevini, ne čudi postojanje ostataka luksuznih materijala, poput zlatnih listića na staklenim kockicama ili skupih uvoznih mramora. Nakon arheoloških istraživanja sjevernog dijela istočnih termi Dioklecijanove palače, novim arheološkim nalazima upotpunjena je otprije poznata slika tog prostora (plan 1 i 2). Svi navedeni arheološki nalazi elemenata unutrašnje dekoracije uklapaju se u sliku okolnih sektora istraživanih sedamdesetih godina. Za razliku od tih istraživanja, pri kojima su otkrivene mramorne obloge piscine (*cipollino*) *in situ*, prigodom posljednjih istraživanja su uz nalaze mramora (*marmor Claudinum*) *in situ* u bazenu frigidarija, otkriveni još ulomci mramora koji se prema vrsti mogu odrediti kao *cipollino* i egipatski alabastar. Dvije potonje vrste pronađene su u rasutom materijalu u novootkrivenom dijelu istočnih termi (plan 2, B - ❶, ①, ❷), te su služile i kao građevni materijal pri pripremi podloge za postavljanje mramornih obloga. U prostoriji koja je služila kao kaldarij (plan 2, B - ❷) u nasipu su, ispod poda podržavanog pilama, otkriveni ostatci sedre i staklenih kockica mozaika presvučenih zlatnim listićima te mramornih obloga. Pod kaldarija je, može se pretpostaviti na temelju rezultata arheoloških istraživanja, vjerojatno bio ukrašen mramornim (*cipollino*) i alabastarnim oblogama, dok su mu zidovi i svod bili ukrašeni staklenim kockicama mozaika presvučenim zlatnim listićima. Za cjelovitu pretpostavku o unutrašnjem izgledu građevine na osnovi dekoracija dvodijelne prostorije frigidarija/apoditerija (plan 2, B - ❶, ①), uz postojanje piscine sa sačuvanim mramornim oblogama (*marmor Claudianum* i *marmor caristium*) *in situ* (plan 2, B 1₃), te podlogom s utisnutim mramornim ulomcima (plan 2, B - ❶), nema dostatnih arheoloških nalaza.

¹¹ Mirnik 1980, str. 9; Marmi antichi da... 1992, str. 49, sl. 1-4; Marmi antichi 1997, str. 140-141.

¹² Marasović i drugi 1972, str. 37; Mirnik 1980, str. 9.

¹³ Marasović i drugi 1972, str. 26; Mirnik 1980, str. 9.

Literatura

- Marasović i drugi 1972
J. Marasović, T. Marasović, S. McNally, J. Wilkes, *Istraživanje jugoistočnog dijela Dioklecijanove palače*, URBS, I. dio, 1968-1971, Split 1972
- Marmi antichi da... 1992
Marmi Antichi da Collezione, La Raccolta Grassi del Museo Nazionale Romano, Carrara 1992
- Marmi antichi 1997
Marmi antichi, Materiali della cultura artistica I, Roma 1997
- Mirnik 1980
I. Mirnik, *Obloga zidova Dioklecijanove palače*, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske XXIX/1, Zagreb 1980, 8-11
- Ward-Perkins 1970
J.B. Ward-Perkins, *Dalmatia and marble trade*, *Disputationes Salonitanae I*, Split 1970

Summary

Interior Decoration Eastern *Thermae* of Diocletian Palace in Split Archaeological excavations in 2002

Key words: *Diocletian Palace; eastern thermae; mosaics; marble panelling; cipollino (marmor caristium); black and white granite (marmor Claudianum); alabaster (lapis Onyx)*

A part of eastern *thermae* of Diocletian Palace was first excavated during 1971 and 1972 (Fig. 2, A), when the Roman, Early Mediaeval and Late Medieval historical building phases in the area were defined.

The finds of a *prefurnium*, *caldarium*, *piscina*, lead water-pipe, numerous finds of pottery, glass, mosaics, frescoes, and marble panels as well as carinated stone and marble fragments of architectonic plaster belong to the Roman times.

To the north-east of the mentioned position when residential buildings were being adapted, during archaeological protection excavations between April and September 2002, another few rooms were excavated belonging to the same - eastern *thermae* (plan 2, B, ①, ①, ②, ③, ④), and one of them with a hypocaust (plan 2, B, ②).

In the south-western corner of the room situated in the eastern side (plan 2, B, ①), a pool was excavated with marble panel (plan 2, B, ①, 1₃), and numerous fragments of pottery, glass, mosaic *tesserae*, marble panels, as well as carinated stone fragments belonging to Roman and early medieval periods.

In the eastern *thermae* of Diocletian Palace, after the archaeological excavations done in the 1970s, and after the archaeological excavations done in 2002, the existence of the remains of interior decoration elements, mosaic *tesserae* and marble panels, were noted, some of the samples *in situ* as well. As it was an imperial building, the remains of luxurious material such as glass *tesserae* coated with gold and expensive imported marbles are no surprise. The archaeological excavations of the northern part of *thermae* of Diocletian Palace were followed by new archaeological excavations that completed the existing idea of the area (plans 1 and 2). All the mentioned archaeological finds of the elements of interior decoration fit into the idea of the surrounding sectors that were excavated in the 1970s. Unlike the excavations when marble panels of *piscina* (*cipollino*) *in situ* were excavated, in the course of recent excavations marble fragments belonging to *cipollino* kind and Egyptian alabaster were excavated next to the marble finds (*marmor Claudinum*) *in situ* in the *frigidarium* pool. The latter two kinds were excavated among the small finds in the newly discovered part of eastern *thermae* (plan 2, B - ①, ①, ②); they had also been used as building material to prepare the base for putting up marble panels. In the room, which was used as *caldarium* (plan 2, B - ②), in the rubble under the floor supported by *pillae*, the remains of gypsum and glass *tesserae* of mosaic coated with gold, and marble panels were excavated. Based on archaeological excavations it can be supposed that the *caldarium* floor might have been decorated with marble (*cipollino*) and alabaster panels, while its walls and vault were decorated with mosaic glass *tesserae* coated with gold. There are no archaeological finds which would help assume the interior decoration of a building, such as interior decoration of the two-part chamber of *frigidarium/apoditerium* (plan 2, B - ①, ①), with a *piscina* with the preserved marble panels (*marmor Claudianum* and *marmor caristium*) *in situ* (plan 2, B 1₃), and with the base with impressed marble fragments (plan 2, B - ①).

Translated by: Danica Šantić